

Find vejen frem
VIA University College

VIA University College

Dannelse i skolen

Liv i Skolen

Nr. 3 · September 2019 · 21. årgang

Tema:

Dannelse i skolen

Udgiver:

VIA Efter- og videreuddannelse

Hedeager 2

8200 Aarhus N

T: 87551900

Henvendelse:

Beritt Winnie Nielsen

E: bwn@via.dk

T: 87550909

Redaktion:

Morten Stokholm Hansen

Ansvarshavende:

Poul Erik Philipsen

Layout: Inge Lynggaard Hansen

Foto: Colourbox

Tryk: Rosendahls

ISSN: 1398-2613

Ideer og bidrag til artikler, kontakt:

msh@via.dk

Kommentér dette nummer af

Liv i Skolen på Facebook:

www.facebook.com/ViaPaedagogisk

Videreuddannelse

Priser

Årsabonnement	375 kr.
2 abonnementer	575 kr.
3 abonnementer	725 kr.
Enkeltnumre 2015-2016	125 kr.
Enkeltnumre før 2015	95 kr.
En årgang 2006-2014	300 kr.
Studerende:	25 % rabat

Klassesæt (skoler og studerende):

Ved 15 stk. enkeltnumre 30 % rabat

Priser er inkl. moms, ekskl. forsendelse

For køb, kontakt: liviskolen@via.dk

Abonnementsperioden følger kalenderåret

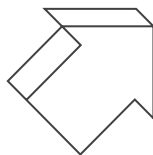
Hent uddrag af artikler fra disse numre på www.liviskolen.dk:

3 / 2019	Dannelse i skolen
2 / 2019	Engineering
1 / 2019	Teknologiforståelse
4 / 2018	Den professionelle lærer

Hent digitale udgaver af artikler fra bl.a. disse numre på www.liviskolen.dk:

3 / 2018	Inkluderende læringsmiljøer
2 / 2018	Co-teaching
1 / 2018	Dynamisk mindset
4 / 2017	Bevægelse og sundhed
3 / 2017	Det 21. århundredes kompetencer
2 / 2017	Professionelle læringsfællesskaber
1 / 2017	Angelsaksisk didaktik
4 / 2016	Pædagoger i skolen
3 / 2016	Datainformeret læringsledelse
2 / 2016	Udsathed i skolereformens kontekst
1 / 2016	Læringsvejlederen
4 / 2015	Feedback i naturfagene og matematik
3 / 2015	Canadisk pædagogik i skolen

Velkommen til dette nummer af Liv i Skolen om Dannelse i skolen

Dannelse handler om måden man forholder sig på som menneske. Det betyder, at dannelse ikke er et mål, men et formål for pædagogisk og didaktisk praksis, der aldrig endeligt kan opfyldes. Når man zoomer ind på dannelse, zoomer man ind på skolens opgave som den er beskrevet i folkeskolens formål. Et formål der er bredt formuleret med tydelige markører af værdier og holdninger, og som indfanger skolens dobbelte formål, markeret i begreberne uddannelse og dannelse. Et begrebspar der har en lang tradition i dansk skolekontekst, og hvor kampen og pendulet mellem disse begreber bølger frem og tilbage. Dannelsens grundlæggende pejling er at blive sig selv og blive en del af, og det store spørgsmål er, hvordan skolen arbejder med den opgave?

Findes der midler og metoder til at få dannelsen til at ske? Hvordan kan vi have den for øje i planlægning, gennemførelse og evaluering af undervisningen? Sker den hele tiden, også uden for skolen, og i givet fald hvad er skolens særlige dannelsesbidrag? Hvis dannelsen er barnets, hvordan kan skolen insistere på dannelsen? Hvad kan den dialogiske undervisningsform bidrage med og kan vi overhovedet arbejde systematisk med dannelse eller forsvinder den netop i det forsøg. Spørgsmålene er mange og Liv i Skolen sætter gang i diskussionerne.

Med venlig hilsen

Morten Stokholm Hansen, redaktør

INDHOLD

6

Hvad vi taler om, når vi taler om dannelse

Artiklen forsøger at give et hurtigt ide-historisk overblik over nogle centrale elementer ved dannelsesbegrebet. Der fokuseres på træk ved dannelsen, som stadig hentes frem i en aktual diskussion om dannelse. Dannelsesbegrebet er blevet hot igen, og der kommer en lind strøm af udgivelser om dannelse. Der er dog ikke en fælles forståelse af, hvad dannelse betyder.

Af Ove Christensen, lektor

14

Dannelse i skolen i et etisk perspektiv

Et særligt aspekt ved dannelse er, at denne altid vil være normativ og gen-nemsyret af værdier og ideer af forskellig art. Det kan f.eks. være etiske, kulturelle, æstetiske, politiske og nationale ideer og værdier. Jeg vil i denne artikel begrænse mig til at argumentere for, at etik er et uomgængeligt indhold, som danner en klangbund for alle dannelsesprocesser.

Af Merete Wiberg, lektor

24

Vi skulle dreje hjernen rundt - når skolen understøtter lærernes didaktiske arbejde med elevernes dannelse

Der er i disse år en skærpet interesse for, hvordan man kommunalt og institutionelt kan understøtte læreres didaktiske arbejde med folkeskolens dannelsesop-gave, herunder: hvordan lærerne kan tale om, planlægge og begrunde undervisning og didaktiske beslutninger i relation til elevernes indre dannelsesprocesser i en skole, som gennem længere tid har været orienteret mod det ydre, synlige, evaluer- og dokumenterbare.

Af Tina Visgaard Duedahl, Lektor, Niels Bjerre Tange, Lektor og Thomas Iskov, Lektor

38

Dannelsens skole

Den danske skole har gennem de senere år udviklet sig til en kompetenceskole, der har som formål at udvikle elevernes kompetencer, så de kan svare på frem-tidens udfordringer. I artiklen argumen-teres der for, at vi bør gøre op med denne instrumentelle forståelse af skolen, og der gives et bud på, hvordan vi kan gentænke skolen og dens formål, så den igen kan blive en dannelsens skole.

Af Niels Jakob Pasgaard, lektor

50

Naturvidenskabelig dannelse gennem filosofisk dialog

Den samfundsmæssige debat handler i stadig større grad om temaer og spørgs-mål, der bunder i naturvidenskabelige opdagelser og teknologisk fremgang. Disse spørgsmål og temaer er ofte kom-plekse, og det kan kræve et stort overblik og en grundlæggende forståelse for feltet at forholde sig til dem. Det er interessant at kigge i dannelsesteorien for at finde frem til nogle konkrete bud på, hvordan vi kan styrke elevernes evner til dette gennem didaktiske valg.

Af Cæcilie Ketil Hejl, cand.mag

58

Hvad skal religionsfagets dannelsesop-gave være og hvordan kan den løftes?

Forholdet mellem skole og religion er til stadighed et varmt emne, og offentlighedens interesse er ikke blevet mindre af det forhold, at stadig flere elever har etnisk og (ikke-) religiøs minoritetsbaggrund. Det rejser spørgsmålet om, hvordan skolens religionsfag skal udvikle sig, og ikke mindst hvordan dannelse skal forstås i faget. I denne artikel vil jeg give et bud på dannelsesopgaven for folkeskolens religionsfag og diskutere om dialogisk

undervisning kan være med til at understøtte arbejdet med dannelse i faget.

Af Søren Sindberg Jensen, ph.d., og postdoc

68

Pissedårlig dannelse i læreruddannelsen? - brudstykker af en adjunkts didaktiske anmodninger

Grundlæggende har jeg fra begyndelsen af mit folkeskolelærerliv været optaget af dannelsesdidaktiske fordringer mod eksemplariske valg af indhold, mål og arbejdsformer i min professionspraksis.

I dag gentager disse sig i min professionshøjskolepraksis i og med, at læreruddannelsen kan siges at skulle være eksemplarisk for de studerendes kommende undervisningsvirksomhed i skolen. Jeg skal her befordre, at de studerende får mulighed for at udvikle et didaktisk vokabular, kompetencer og mod til selv at turde og kunne håndtere udfordringer i de didaktiske sløjfers og hullers dilemmaer.

Af Anders Lervad Thomsen, lektor

78

(Pseudo)Dannelse i et studenterperspektiv

Den nerve der løber igennem min dannelsesrejse – er, hvordan jeg kan komme til at mestre mit forestående hverv og dermed min praksisverden i lærerlivet. Det spørgsmål handler i sig selv igen om flere ting: Det handler om at føle sig sikker, det handler om at føle sig autentisk og det handler om at være ansvarlig. Ansvarlig for at varetage unge menneskers egne dannelsesrejser i et flygtigt, men vigtigt øjeblik af deres spirende liv.

Af Philip R. Hansen, traineelærer-studerende

86

Filosofisk dialog i børnehaveklassen

Betegnelsen 'Filosofi med børn' dækker over forskellige tilgange, men fælles er,

at man beskæftiger sig med reelt åbne spørgsmål (også kendt som 'autentiske spørgsmål' hos Olga Dysthe) og at det er dialogens deltagere, der skaber indholdet i dialogen og ikke facilitatoren (læreren). Der er erfaring for, at filosofiske dialoger giver deltagerne en oplevelse af at være engageret i en fælles undersøgelse, hvor man øver sig i at tænke og forklare sine ideer, og der er plads til, at man kan sige (og ændre) sin mening undervejs.

Af Caroline Schaffalitzky, lektor og Anni Nielsen, videnskabelig assistent

96

Udlandspraktik som dannelsesrejse

Rejsen skulle vare to måneder, men viste sig at blive en dannelsesrejse, som blev længere end først forventet. De lærer-studerende læste i Jelling på tredje år og ønskede i deres forlængede praktik at blive klogere på, hvordan de kunne blive gode lærere. De vidste, at formålet med at gå i skole handlede om dannelse og uddannelse, og de var interesserede i, hvorledes de kunne opfylde dette. Det var netop i denne søgen, at deres egen dannelsesrejse begyndte.

Af Laura Kjær Hansen og Louise Ørbæk Sørensen, lærerstuderende

104

Oplevelser af filosofiske dialoger i uformelle læringsfællesskaber

Findes der børn, der vil ofre deres computer tid til fordel for filosofi-klub? Gider spejdere lave filosofi? Kan forældre mærke, at deres børn deltager i filosofiske dialoger? I vores projekt måtte vi svare 'ja' til alle tre spørgsmål. Vi har gennemført filosofi-forløb i forskellige uformelle læringsfællesskaber og undersøgt, hvordan dette bidrag til en dannelsesproces blev oplevet af forskellige grupper af børn i Billund Kommune.

Af Caroline Schaffalitzky, lektor og Cecilie Tang-Brock, programleder

Hvad vi taler om, når vi taler om dannelse

Ove Christensen, Idehistoriker og lektor, ved professionshøjskolen Absalon

Artiklen forsøger at give et hurtigt idehistorisk overblik over nogle centrale elementer ved dannelsesbegrebet. Der fokuseres på træk ved dannelsen, som stadig hentes frem i en aktuel diskussion om dannelse.

Dannelsesbegrebet er blevet hot igen, og der kommer en lind strøm af udgivelser om dannelse. Der er dog ikke en fælles forståelse af, hvad dannelse betyder - og det kan tilsyneladende dække alt fra god og ordentlig opdragelse over indsigt i en national kanon til det at udvikle sig til selvstændige, myndige individer, der kan modstå det pres for harmonisering og tilpasning, der blandt andet kendetegner de to førstnævnte opfattelser af dannelse.

Når man kigger idehistorisk på begrebet dannelse, finder man en tilsvarende forskellighed. Jeg vil her ridse begrebets historie op gennem en række nedslag.

Dannelse i antikken

Dannelse er knyttet til udviklingen af det moderne og oplysningstænkningen, der sætter forestillingen om det frie individ på dagsordenen. Men mange dannelsesforskere trækker tråde meget længere til-

bage i en forståelse af dannelsesbegrebet. I det antikke Athenske demokrati var der behov for uddannelse og oplæring, så bystaten kunne styres på en rimelig og fornuftig måde. Der opstod forestillinger om, at bestemte typer af viden var nød-

HVAD VI TALER OM, NÅR VI TALER OM DANNELSE

---

vendige for 'de frie borgere', der havde politisk indflydelse. Undervisning af de unge mænd blev et behov, og der opstod også en gruppe af omrejsende lærere, nemlig sofisterne.

Men det var ikke alene viden, der var nødvendig for de unge, arbejdsfrie mænd. Med Platon (427-347 fvt) blev også dialektisk tænkning og indsigten i 'det gode' (eller det godes ide) afgørende for forståelsen af, hvad uddannelse eller opdragelse skulle lede til. Platons begreb om paideia (opdragelse) indeholder en progression i kundskaber, der ultimativt leder frem til en indsigt i en idealitet, der går forud for og i en forstand er mere virkeligt end det levede liv. Platon taler om, at tingene i verden kun har del i idéen om dem og netop derfor også er mindre virkelige end idéerne.

Idealismen, som Platon repræsenterer, er netop den forestilling, at ideer har selvstændig eksistens.

Dette ser man tydeligt afspejlet i 'hulelignelsen', hvor der sættes en forskel i virkelighedsstatus mellem skyggerne i hulen og solen uden for hulen. Den egentlige virkelighed kan man ikke få direkte adgang til i den levede virkelighed, men kun gennem en dialektisk erkendelsesproces, der kan føre frem til, at man kan skimte sandheden i idéernes verden. Denne moralske erkendelsesproces mod noget, der er mere virkeligt end det umid-

delbare liv på jorden, kan man se som en dannelsesproces.

Et andet element ved antikken, der ofte trækkes frem som en del af dannelsesstraditionen, er ordet skole, der kommer af det græske ord for 'fri tid'. Skole i det antikke Grækenland er mødet mellem (arbejds) frie borgere i fælles drøftelser om forståelsen af dette og hint. Dannelsesforskere som eksempelvis Alexander von Oettingen trækker på denne idé om, at skole skal være et område, hvor man er fri fra delta-gelse i det samfundsmæssige liv. Og han peger på, at kun med friheden fra omverdenens krav og pligter kan undervisning være dannelse. (von Oettingen 2018)

Dannelse og det moderne

En forudsætning for det moderne begreb om dannelse er opkomsten af humanismen i renæssancen. Det afgørende skridt er her at gøre mennesket til centrum for omverdensforståelse og erkendelse, hvilket dog kun delvist sker med renæssancen. Erasmus af Rotterdam siger det meget godt: "Mennesker fødes ikke, de dannes." (Jensen u.å.)

I uddannelsessammenhæng falder opkomsten af dannelsesbegrebet dog sammen med den nye tid eller det moderne, som det udviklede sig med oplysningstænkningen i 17- og 1800-tallet. Lidt firkantet kan man sige, at man gik fra en verdensforståelse, hvor Gud var centrum og mennesket var skabt i Guds

billede, til en opfattelse af, at verden kunne og skulle begribes med fornuften, og i forlængelse af Erasmus, at mennesket ikke var skabt, men netop skulle danne sig som menneske; som et frit individ.

Mennesket skal dannes eller: mennesket skal danne sig gennem sine interaktioner med verden i både naturlig og kulturel forstand. I en moderne sammenhæng bliver mennesket født i en ubestemthed.

Et tydelig eksempel på dette finder man i Rousseaus (1712-1778) *Emile eller om Opdragelsen* fra 1762, hvor Emile af sig selv og isoleret fra omverden skal dannes gennem en udviklingsproces, der fører ham fra det naturlige og uspolerede hen i det moralske og åndelige. Der er tydeligvis en idealisme på spil her, men i modsætning til Platon fornægtes den levede virkelighed ikke, selvom der er en kraftig kritik af den kulturelle udvikling i bylivet,

som bliver betragtet som et forfald fra det naturlige.

Det er dog i den tyske idealisme og i nyhumanismen dannelsesbegrebet får sin mest markante prægning. Immanuel Kant (1724-1804) præger dannelsesbegrebet med sine forestilling om, at mennesket kan træde ud af sin naturlighed gennem anvendelsen af fornuften og herved blive et myndigt individ, der er herre i eget hus. Kants berømte definition på oplysning fra 1784 er samtidig en meget brugt definition på dannelse. "Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er manglende formåen til at bruge sin forstand uden en andens ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighed, når årsagen ikke skyldes en mangel ved forstanden, men ved manglende beslutsomhed og mod til at klare sig uden en andens ledelse. Sapere aude! Hav mod til at bruge din egen forstand! er altså oplysningens valgsprog." (Kant 1987/1784)

Der er ikke en fælles forståelse af, hvad dannelse betyder.

HVAD VI TALER OM, NÅR VI TALER OM DANNELSE

At sætte sig igennem som et selvstændigt og myndigt individ.

Her slår Kant fast, at det for mennesket handler om at sætte sig igennem som et selvstændigt og myndigt individ - man bliver derved et moderne, selvstændigt menneske, der står til ansvar (også moralsk) for sine handlinger ved brug af fornuftsevnerne. Man skal ikke holde fast ved gamle dogmer og forestillinger, men være kritisk undersøgende.

En anden vigtig strømning i oplysningstiden er nyhumanismen, hvor man taler om, at mennesket skal udvikle sit fulde potentiale ved at overskride sig selv. Her bliver man til gennem selvoverskridelse ved at nærme sig et ideal. Mennesket er ubestemt og formbart, og det kan derfor udvikle sig (dannes) til en stadig højere grad af humanitet. Her ligger en ide om, at mennesket gennem dannelse kan nærme sig det perfekte gennem dannelsesprocessen.

Karakterdannelse og almindelse

Dannelse indeholder både en række kundskabsområder, hvilket kan være klassiske

sprog eller andre vidensfelter, og en forestilling om moralsk udvikling og selvstændighed. Og her er en kilde til en klar splittelse i måden at anvende begrebet om dannelse på afhængig af, om man lægger vægt på det ene eller det andet.

Med etableringen af det kapitalistiske samfund og med borgerskabet som den dominerende klasse opstod der en forestilling om 'borgerlig kultur'. Det at blive dannet kunne derfor også betyde, at blive en del af det smagsfællesskab, som borgerskabet etablerede. Her vil man finde forestillinger om almindelse og klassisk dannelse som idealer, hvor det handler om at have en særlig indsigt i vidensfelter og særlig æstetiske præferencer.

En anden opfattelse af dannelse etableres i dønningerne efter oplysningstiden med dens udartning. Som modsætning til oplysningstænkningens universalisme udvikler der sig en særlig opfattelse af det nationale, som i Danmark blandt andet ses i nationalromantikken hos N.F.S. Grundtvig (1783-1872). Dannelse lægger vægt på det nationale fællesskab. Folketkulturen, den nationale historie og den nationale mytologi spiller en afgørende rolle. Fællesskabet står over den enkelte, som var udgangspunktet i oplysningstænkningen og som videreføres i liberalismens betoning af den enkeltes selvbestemmelse.

Frie og uartige børn

Når man ser på, hvordan dannelsen i forhold til skole udviklede sig i Danmark, er det tydeligt, hvordan både det nationale, men også det religiøse, blev det bærende med fremkomsten af folkeskolen. Det er en religiøs karakterdannelse, der er det centrale i etableringen af en folkeskole. Opdragelse i den kristne tro og udviklingen af en kristen moral står side om side med, at der lægges vægt på bestemte kundskaber.

Samtidig med fokus på enten at tilpasse sig idealer, anvende fornuften, dyrke det nationale fællesskab og en religiøst orienteret karakterdannelse, har der hele tiden været en understrøm af noget uordentligt og utilpasset i diskussionen om dannelse. Dette kommer ikke mindst til udtryk i forestillinger om det selvstændige barn. Barnet kan være en projektion af romantiske forestillinger om uskyldighed og renlighed, men der er også ideer, der ser barnet som en direkte modkraft til kultur og civilisation. At barnet skal finde sig selv og udvikle sig.

Forskellige udgaver af reformpædagogik er gået ud fra, at dannelse er knyttet til barnets egenudvikling. I en dansk sammenhæng finder man det i Folkeskoleloven fra 1975, hvor barnets egen udvikling med fantasi og selvvirksomhed fremhæves sammen med åndsfrihed og med-

bestemmelse. Denne folkeskolelov var kulminationen på en modstrøm, der havde virket i over 100 år som et modsvar til den tilpasning til samfundet, som havde været den dominerende tendens i det modernes historie.

Netop 1975-loven kan betragtes som et udtryk for, at dannelsen skal være det centrale i skolen ved at fremme det enkelte barns selvudvikling, men den kan også betragtes som et skridt i retning af afvikling af dannelsen som undervisningens ledetråd, hvilket er Jens Erik Kristensens pointe, når han konstaterer, at det etisk-normative og karakterdannende forsvandt med 1975-loven (Kristensen 2017). Tilsvarende, men med en anden begrundelse, hævder Thomas Aastrup Rømer, at 1975-loven betød et dannelsesforfald. Det begrundes han med, at loven ikke knyttede an til et oplysningsfilosofisk begreb om kundskaber (Rømer 2019).

Dannelsens genkomst

Når så mange nu taler om dannelse, kan det ses som en reaktion på, at den er ved at forsvinde som følge af en mere og mere funktionelt defineret skole, hvor der lægges mere vægt på præstationer og læring og ikke så meget på udvikling af det hele menneske. Dannelse handler om at blive til nogen, mens uddannelse handler om at blive til noget. Modsætningen kan også beskrives som forskellen mellem at

HVAD VI TALER OM, NÅR VI TALER OM DANNELSE

---

udvikle sig som menneske i sin egenbestemmelse på den ene side og udvikle sig som borger i en samfundsmæssig bestemmelse.

Det er op til enhver tid at reformulere og strides om, hvad dannelse er og skal være - og det er da også det, bidragene i dette nummer gør.

Det etisk-normative og karakterdannende forsvandt med **1975-loven.**

Referencer

Jensen, Carsten: *'Kultur', Den Store Danske*. Gyldendal. Hentet 4. juli 2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=112086>

Kant, Immanuel (1987/1784): *'Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?'*, Slagmark nr.9

Kristensen, Jens Erik (2017): *'Dannelsens flertydige genkomst i skolen - som svar på en ensidig uddannelseslogik?'*, Lejf Moos (red.): *Dannelse. Kontekster, visioner, temaer og processer*. Hans Reitzels Forlag, København.

Rousseau, Jean Jacques (1962/1762): *Emilie. Eller Om opdragelsen*. Borgens Forlag, København.

Rømer, Thomas Aastrup (2019): *FAQ om dannelse*. Hans Reitzels Forlag, København.

von Oettingen, Alexander: *Undervisning er dannelse*. Århus Universitetsforlag, Århus.

Dannelse i skolen i et etisk perspektiv

Merete Wiberg, cand.mag. i filosofi og musik og ph.d. i pædagogisk filosofi, ansat som lektor ved afdelingen for pædagogisk filosofi og generel pædagogik ved DPU, Aarhus Universitet

---

Artiklen hævder, at etik er en uomgængelig klangbund for alle dannelsesprocesser. Derfor er etik et vigtigt og tema i folkeskolen. Artiklen diskuterer forholdet mellem etik og dannelse og refererer desuden til et aktuelt forskningsprojekt om etisk myndighed i folkeskolen.

Introduktion

Dannelse er et vanskeligt fænomen at håndtere, for dannelsesprocesser er på mange måder uregerlige. En lærer kan ikke fuldt ud styre og kontrollere den enkelte elevs dannelsesprocesser. Dels foregår der meget andet i et barns liv end det, der sker i skolen, og dels kan læreren umuligt regne ud, hvordan det denne tilsigter forstås og omsættes i eleven, og hvordan det på sigt vil få betydning i dens liv. Alligevel er det naturligvis vigtigt, at læreren tænker over og forsøger at initiere dannelsesprocesser. Spørgsmålet er imidlertid, hvad disse dannelsesprocesser skal indeholde?

Svaret er, at det næsten er grænseløst, hvad der er relevant indhold i dannelsesprocesser, for hvad i livet er ikke relevant for barnets dannelse (Se bl.a. Rømer 2019)? Et særligt aspekt ved dannelse er, at denne altid vil være normativ og gennemsyret af værdier og ideer af forskellig art. Det kan f.eks. være etiske, kulturelle, æstetiske, politiske og nationale ideer og værdier. Jeg vil i denne artikel begrænse mig til at argumentere for, at etik er et uomgængeligt indhold, som danner en klangbund for alle dannelsesprocesser. I artiklen vil jeg først diskutere, hvorfor og hvordan dannelse er et normativt begreb og fænomen, hvorefter jeg vil introducere til projektet 'Dannelsen af etisk myndig-

DANNELSE I SKOLEN I ET ETISK PERSPEKTIV

Et vekselvirkningsforhold mellem menneskets modtagelighed og dets selvvirksomhed.

hed i den danske folkeskole' (Wiberg et al 2018) som et eksempel på empirisk dannelsesforskning.

Dannelse, normativitet og etik

Dannelse kan beskrives som et verdensforhold, der ifølge Wilhelm von Humboldt handler om et vekselvirkningsforhold mellem menneskets modtagelighed og dets selvvirksomhed (von Humboldt 1960 [1793]: 237). Det vil sige, at mennesket står i et spændingsfelt, hvor det på den ene side initieres i allerede levet kultur (modtagelighed) og på den anden side selv aktivt forventes at bidrage ind i en kultur og et fællesskab (selvvirksomhed). Et vigtigt aspekt er, at mennesket i dette vekselvirkningsforhold støder ind i noget andet – noget der er andet end det selv, men som det samtidig ikke kan undslippe, fordi det selv er en del af det. Netop dette, at vi uundgåeligt støder ind i verden og dermed også ind i andre levende væsner er et vigtigt udgangspunkt for overhovedet at tænke etik. I og med at vi støder ind i andre mennesker, har vi også betydning

for, hvordan deres liv former sig. Og lige her er det, at dannelse viser sig at være normativ, fordi vi ifølge en dannelses-tænkning ikke blot forventes at støde ind i andre mennesker, men også at have ideer og principper, der regulerer, hvordan vi gør det.

Det vi vil med andre mennesker kan i princippet være strategisk og med egen vinding for øje, men spørgsmålet er, om det vil være muligt at tænke dannelse uetisk? Har man set den meget populære serie *Game of Thrones*, så bemærker man, at stort set alle karakterer primært tænker på egen vinding og magt. Man forundres, når der endnu engang ryger et hoved, og man undres over, hvad det dog er for et monster af en fantasiverden, som fortællingen hviler på. Kan mennesker virkelig være så nederdrægtige, eller mangler de bare dannelse og ånd, for hvor er godheden og respekten for det andet menneske? Vi undres, når vi ser manglen på dette, også selvom vi ved, at *Game of Thrones* er fiktion, der dog også har en snert af historisk sandhed.

Som nævnt er dannelsesbegrebet normativt, men det er netop ikke ligegyldigt, hvilke normer og værdier, som vi formidler videre til vores børn. Folkeskolens formålsparagraf (folkeskolens formål) sætter rammerne for det dannelsesindhold, som lærere og pædagoger i skolesammenhæng skal understøtte hos børnene. Især handler paragraf 1 stk. 2 og 3 om etik:

”Stk. 2. Folkeskolen skal udvikle arbejdsmetoder og skabe rammer for oplevelse, fordybelse og virkelyst, så eleverne udvikler erkendelse og fantasi og får tillid til egne muligheder og baggrund for at tage stilling og handle.

Stk. 3. Folkeskolen skal forberede eleverne til deltagelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre. Skolens virke skal derfor være præget af åndsfrihed, ligeværd og demokrati.” (Folkeskolens formål)

Jeg medtager her stk. 2, fordi denne omhandler elevernes mulighed for egen stillingtagen, der set i et dannelsesperspektiv er en moralsk evne, som befinder sig i spændingsfeltet mellem modtagelighed og selvvirksomhed. Stk. 3 omhandler demokratiske og etiske emner som frihed, ansvarlighed, pligter, men også åndfrihed, ligeværd. Nogle af disse ideer f.eks. frihed og pligt viser sig ganske vist på forskellig vis i *Game of Thrones*, men ikke på måder, der spiller sammen med dannelsesestænk-

ningens syn på, at alle mennesker har rettigheder og frihed, men derimod på baggrund af ideer om familiære, magt og hæder.

De ideer, der udtrykkes i folkeskolens formålsparagraf kan genkendes i bl.a. Kants oplysningstænkning (Kant 2017[1797]). Man kan sige, at dannelsesbegrebet altid indeholder, hvad man inspireret af filosofen Kant kan kalde regulative ideer (Wiberg 2016), hvorved menes at der er tale om ideer, som regulerer vores måde at tænke og handle på. Men en vigtig

DANNELSE I SKOLEN I ET ETISK PERSPEKTIV

pointe ved dannelses-tænkningen er, at den altid vil være uafsluttet i og med, at der skal være plads til, at ethvert nyt menneske kan få mulighed for at bidrage med nye ideer og visioner. Filosoffen Hannah Arendt udtrykker det således, at mennesket står i et brud mellem fortid og fremtid. Mennesket fødes ind i en allerede eksisterende verden, som det må forholde sig til samtidig med, at det skuer ind i en ubestemt fremtid, som det selv har mulighed for at være med til at forme (Arendt 2006: 3-15).

Empirisk dannelsesforskning: Dannelse af etisk myndighed

Hvordan kan lærere og pædagoger arbejde med etiske ideer og værdier med henblik på, at eleverne får mulighed for at bidrage og selv tage stilling?

I 2018 gennemførte jeg i samarbejde med en gruppe forskere et pilotprojekt med henblik på at finde ud af, hvordan lærere og pædagoger i den danske folkeskole arbejder med etik - gennem fag og i skolens hverdagsliv. Undersøgelsen foregik på tre skoler og bestod af observationer og interviews med børn, lærere, pædagoger og forældre. Resultatet af undersøgelserne henviser således kun til de konkrete klasser og skoler, vi undersøgte. På baggrund af projektet blev der udgivet rapporten 'Dannelse af etisk myndighed i den danske folkeskole' (Wiberg et al 2018). Ideen med projektet er dels at afdække, hvordan lærere og pædagoger faktisk

arbejder med etik i skolen, men også at diskutere og teoretisk udvikle begreber og didaktiske tilgange, som balancerer forholdet imellem at formidle moral og normer (modtagelighed) og at understøtte elevernes kritiske tænkning og evne til selv at tage stilling (selvvirksomhed).

Et af vores fund er, at børn i de skoler, som vi undersøgte, typisk ikke kendte ordene etik og moral, og at de lærere, som vi observerede og talte med bevidst arbejdede indirekte med etik. Dvs. at de ikke gør børnene opmærksomme på, når der bliver talt om etiske emner og problemstillinger. I interviewene med børnene viste det sig, at selvom børnene ikke kendte ordene, så var de typisk i stand til at gå ind i dialoger om etiske spørgsmål. En anden ting, som fremgik i samtalen med lærere og pædagoger er, at disse er meget opmærksomme på ikke at manipulere børnene, og derfor bevidst arbejder med at få børnene til at diskutere de holdninger, som de præsenterer for dem. Dette kan være i form af spørgsmål eller provokationer. Dette er i god tråd med den demokratiske ånd i formål for folkeskolen.

Etik er en uomgængelig klangbund for alle dannelsesprocesser.

DANNELSE I SKOLEN I ET ETISK PERSPEKTIV

Vi undrede os dog over, at etik ikke mere direkte blev tematiseret af lærerne. At børnene ikke kendte ordene moral og etik er sandsynligvis en afledt effekt af dette forhold. Man kan diskutere om det er et problem at arbejdet med etik foregår indirekte, men set fra et dannelsesperspektiv kan man argumentere for, at en højere grad af opmærksomhed på, hvad der karakteriserer etiske spørgsmål, diskussioner og argumentation må kunne kvalificere eleverne til i højere grad oplyst at indgå i demokratiske dialoger om aktuelle etiske problemstillinger. Vi arbejder derfor fremadrettet med begrebet 'etisk opmærksomhed' med henblik på at understrege dette.

Udfordringen, når man underviser i etik
Det kan være en demokratisk udfordring at arbejde med moral og etik i skolen, for hvordan arbejde med noget så normativt som moral og etik?

Internationalt er fænomener som 'moral education', 'values education', 'character education' og lignende termer udbredt, og kan handle om alt fra en ret snæver og direkte formidling af bestemte moralske værdier til en tilgang, der ligner dannelses-tænkningen (Wiberg 2007: se 31-53 for en oversigt over forskellige termer). At undervise i moral og etik kræver en afbalancering med henblik på at undgå indoktrinering og indsnævring af børnenes livssyn (Coop 2016)

Det vigtige i den her sammenhæng er at gøre opmærksom på udfordringen, når man som lærer og pædagog skal undervise i og formidle moralske og etiske værdier, normer og principper. I dannelsesprocesser er det uomgængeligt, at etiske spørgsmål og problemstillinger spiller en rolle, men det svære er at finde en balance, som sikrer, at børnene forstår, at der er handlinger, som moralsk kan være forkerte eller tvivlsomme samtidig med, at de lærer selv at tage stilling.

I projektet om etisk myndighed i folkeskolen er vi inspireret af den tyske pædagogiske tænkter Dietrich Benner og dennes ikke-affirmative pædagogiske tænkning (Benner 2005). Benners vigtige dannelses-teoretiske pointe er, at undervisning i etik i en skolesammenhæng altid skal være ikke-affirmativ. Det vil sige, at tilgangen altid skal åben, kritisk og reflekterende. Målet er ikke at opdrage børnene til færdige kompetente moralske aktører med fastlåste værdier og principper, men derimod i en demokratisk ånd, at bidrage til, at de lærer at reflektere over etiske problemstillinger, og at de øver sig i at udkaste forslag til handlinger, når de præsenteres for etiske problemstillinger og dilemmaer. Benner har i den sammenhæng udviklet et begreb, som på dansk kan oversættes til 'etisk-moralsk handlingsudkastkompetence'. (Benner & Nikolaeva 2016: 32.).

Som nævnt anvender vi fremadrettet begrebet etisk opmærksomhed med henblik på at finde en etisk didaktisk tilgang, som tilgodeser den åbenhed, som er nødvendig i en skole, der bygger på et demokratisk og dannelsesorienteret grundlag.

Etisk opmærksomhed

Begrebet etisk opmærksomhed er i projektet tænkt som en indgang til en dannelsesorienteret etik didaktik (se Wiberg 2017), der primært handler om at styrke både lærere, pædagogers og elevers opmærksomhed på etiske spørgsmål og problemstillinger. En forudsætning for at diskutere moralske og etiske spørgsmål er, at man overhovedet lægger mærke til, at de er der. Oplagte sammenhænge, hvor eleverne kan understøttes i at lægge mærke til etiske spørgsmål er dels i fagene og dels i det daglige liv i skolen.

Et eksempel fra vores observationer er en undervisningstime, hvor børn i 2. klasse i en natur og teknik time arbejder med vand, og dettes rensning gennem forskellige jordtyper. Læreren talte her med børnene om, at alle kan gøre noget, når det handler om at sikre jordens ressourcer, så alle kan få glæde af disse (Wiberg et al 2018, s.71).

Vi havde forventet, at faget dansk ville være et sted, hvor moralske og etiske temaer fyldte en del, men i og med, at det er begrænset, hvad børnene læser af tekster i fællesskab, så er der tilsyneladende også blevet mindre tid til fælles dialog i klasserummet og moralske og etiske temaer, som relaterer sig til litteratur. I en historieundervisningstime var der eksempler på temaer som retfærdighed og straf. I rapporten giver vi eksempler på, hvordan etiske temaer indgår i de forskellige fag. I den mere hverdagslige del af skolelivet stødte vi f.eks. på temaet hemmeligheder og herunder at holde på en hemmelighed og at være til at stole på. (Wiberg et al 2018: 56-58). Andre eksempler på denne genre var venskab og hjælpsomhed.

Etisk opmærksomhed handler ikke kun om at lægge mærke til, men også om at understøtte opmærksomheden på, hvordan man kan tale om etik, hvordan man kan argumentere og diskutere etiske temaer. Og så handler det også om, at børnene aktivt kan medvirke til at pege på, hvor etiske spørgsmål og problemstillinger kan opstå. Således er der også en undersøgende og opdagende side, som handler om opmærksomhed i forhold til spørgsmål, der kan opstå, f.eks. i relation til sociale medier eller nye teknologier. Etisk opmærksomhed er således også tænkt proaktivt, dvs. i forhold til fremtidige udfordringer.

DANNELSE I SKOLEN I ET ETISK PERSPEKTIV

I forhold til en dannelsestænkning, så kan etisk opmærksomhed relatere til det tidligere nævnte spændingsforhold mellem modtagelighed og selvvirksomhed. Modtageligheden handler om opmærksomheden på normer, værdier, argumentationer og diskussioner i allerede eksisterende kultur og historie, mens selvvirksomhed handler om at være opmærksom på, hvor etisk refleksion og stillingtagen er relevant, og hvordan man selv kan bidrage.

Opsamling

Jeg hævder i indledningen, at etik er en uomgængelig klangbund for alle dannelsesprocesser. Grundlæggende ideer som frihed, integritet, autonomi, ligeværd, demokrati og retfærdighed henviser alle til moralske og etiske spørgsmål og overvejelser. Det er vigtigt, at børnene opøver en opmærksomhed i, hvornår der er tale om etiske spørgsmål og problemstillinger, og derudover øver sig i på kvalificeret vis at argumentere og diskutere disse. Alt andet lige må en sådan opmærksomhed styrke deres evne til på oplyst vis at indgå i diskussioner om vigtige etiske spørgsmål.

Mennesket står
i et brud mellem
fortid og fremtid.

Referencer

- Arendt, Hannah (2006). *Between Past and Future*. London: Penguin Books
- Benner, D. (2005). *Tekster til Dannelsesfilosofi*, Århus: Klim
- Benner, Dietrich Benner, Dietrich & Roumeiana Nikolova (2016 (red.)). *Ethisch –moralische Kompetenz als Teil öffentlicher Bildung*. München: Ferdinand Schöningh
- Coop, David (2016). Moral education versus indoctrination. I. *Theory and Research in Education* 14(2) 149-167.
- Folkeskolens formål. <https://www.uvm.dk/folkeskolen/folkeskolens-maal-love-og-regler/om-folkeskolen-og-folkeskolens-formaal/folkeskolens-formaal-tilgaet-august-2019>
- Humboldt, W.von (1960[1793]). *Theorie der Bildung des Menschen*. I: Andreas Flitner und Klaus Giel (red.)*Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Antrophologie und Geschichte. Werke in Fünf Banden 1* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft s.234-240
- Kant, Immanuel. (2017[1797]). *Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning*. I. Kant, Immanuel. *Oplysning, historie, fremskridt*. Århus: Forlaget Slagmark
- Rømer, Thomas Aastrup (2019). *FAQ om dannelse*. København: Hans Reitzels Forlag
- Straume, Ingerid (red.): *Danningens filosofihistorie*, Oslo: Gyldendal, 2013.
- Wiberg, Merete (2017). *Dannelsesteoretisk didaktik*. I Laursen, Per Fibæk & Hans Jørgen Kristensen (red.). *Didaktikhåndbogen*. København: Hans Reitzels forlag.
- Wiberg, M. (2016). *Dannelsesbegrebets rolle som regulativ ide i teoretisk pædagogik: dannelsesbegrebet og den pædagogiske forskning*. *Studier i Pædagogisk Filosofi*, 5(1), 81-95
- Wiberg, Merete (2007). *Frihed som praksisværdi i moralsk og etisk læring*. Ph.D. afhandling. Aalborg Universitet https://pure.au.dk/portal/files/84557390/frihed_som_praksisvaerdi_i_moralsk_og_etisk_laering.pdf
- Wiberg, M., Nielsen, C. F., Petersen, A. N., & Andersen, K. M. (2018). *Dannelsen af etisk myndighed i den danske folkeskole: rapport fra pilotprojekt november 2017 - januar 2018*. København: DPU, Aarhus Universitet http://projekter.au.dk/fileadmin/projekter/Etisk_myndighed/Dannelsen_af_etisk_myndighed_i_den_danske_folkeskole-A4-21.12.2018.pdf